

UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE

**RELIGIOS ȘI POLITIC ÎN DISCURSUL ECLEZIASTIC DIN MOLDOVA.
CULTUL SFÂNTULUI IOAN CEL NOU DE LA SUCEAVA (SEC. XV-XVII)**

TEZĂ DE DOCTORAT

Coordonator:
Prof. dr. DORU RADOSAV

Doctorand:
ELENA FIREA

CLUJ-NAPOCA
2014

CUPRINS.....	p. 2
I. Introducere.....	
p. 4	
I.1. Argument.....	p. 4
I.2. Istoriografia problemei.....	p. 9
I.3. Problema surselor.....	p. 24
I.4. Considerații metodologice.....	p. 28
II. Cultul lui Ioan cel Nou în Moldova secolelor XV-XVII. Schiță pentru o istorie incompletă.....	p. 32
II.1. Aducerea moaștelor Sfântului Ioan cel Nou la Suceava. Nașterea unui cult.....	p. 32
II.2. Articularea hagiografică și liturgică a cultului.....	p. 45
III. Cultul sfântului Ioan cel Nou în discursul iconografic din Moldova (sec. XV-XVII).....	p. 66
III. 1. Repertoriul analitic al reprezentărilor iconografice ale lui Ioan cel Nou.....	p. 66
Racla de argint aurit din biserica <i>Sf. Gheorghe</i> din Suceava (sec. XV).....	p. 68
Racla din lemn pictat (sec. XV).....	p. 77
Paraclisul <i>Sf. Ioan cel Nou</i> din turnul-clopotniță al mănăstirii Bistrița (Neamț).....	p. 85
Ciclul martiriologic din naos (sec. XV)	
Tabloul votiv de pe fațada sudică (1529)	
Biserica <i>Tăierea Capului Sf. Ioan Botezătorul</i> din Arbore (1503-1523).....	p. 111
Biserica <i>Coborârea Sf. Duh</i> a mănăstirii Dobrovăț (1529).....	p. 117
Biserica <i>Adormirea Maicii Domnului</i> a mănăstirii Humor (1535).....	p. 122
Biserica <i>Buna Vestire a Maicii Domnului</i> a mănăstirii Moldovița (1537).....	p. 132
Biserica <i>Sf. Dumitru</i> din Suceava (1537/1538).....	p. 141
Ferecătura <i>Tetraevanghelului</i> fiilor lui Petru Rareș (1543).....	p. 146
Biserica <i>Sf. Gheorghe</i> a mănăstirii Sf. Ioan cel Nou din Suceava.....	p. 156
Ciclul martiriologic de pe fațada sudică (1534)	
Scenele individuale din naos (1600/1601)	

Biserica <i>Sf. Gheorghe</i> a mănăstirii Voroneț	p. 177
Reprezentarea iconică de pe absida răsăriteană (1547)	
Ciclul martiriologic de pe fațada sudică (1547)	
Biserica episcopală <i>Sf. Paraschiva</i> din Roman (1552-1561).....	p. 204
Biserica <i>Învierea Domnului</i> a mănăstirii Sucevița.....	p. 224
Reprezentarea iconică din naos (1596)	
Ciclul martiriologic din exonartex (1596)	
Biserica <i>Coborârea Sf. Duh</i> a mănăstirii Dragomirna.....	p. 245
Reprezentarea iconică din naos (post 1605)	
Reprezentări în miniatura de manuscris	
(<i>Apostolul</i> – 1609; <i>Liturghierul</i> – 1616; <i>Psaltirea</i> – 1616)	
III.2. Evoluția reprezentărilor Sf. Ioan cel Nou în arta medievală moldovenească și impactul lor asupra cultului.....	p. 262
IV. Concluzii.....	p. 290
LISTA ABREVIERILOR.....	p. 295
BIBLIOGRAFIE.....	p. 297

Cuvinte cheie: Sf. Ioan cel Nou, cultul sfinților, iconografie, discurs ecleziastic, Moldova medievală.

Religios și politic în discursul ecleziastic din Moldova.
Cultul sfântului Ioan cel Nou de la Suceava (sec. XV-XVII)
(rezumat)

În anul 1415, principatul Moldovei achiziționa din Crimeea trupul neputrezit al sfântului Ioan cel Nou – un neo-martir grec aproape necunoscut, care își găsisse moartea în numele credinței ortodoxe într-un port stăpânit de păgâni, undeva la nordul Mării Negre. Odată ajunse în țară, moaștele erau întâmpinate ceremonial de către elita politică și bisericească locală în cadrul unui adevărat *adventus*, prilej cu care noul sfânt era proclamat public drept ocrotitor al Moldovei și al scaunului domniei. Depuse apoi spre închinare în catedrala mitropolitană din Suceava, ele aveau să devină nucleul venerației de care s-a bucurat Sf. Ioan cel Nou în țara sa de adopție și grație căreia a și intrat ulterior în panteonul universal al sfinților răsăriteni. Într-un context intern marcat de competiția confesională cu catolicismul, aceasta era cea dintâi și, pentru o lungă perioadă de vreme, singura *translatio reliquarum* documentată pentru Moldova medievală. Îndeplinind rolul unei canonizări locale, ea marca totodată debutul cultului celui mai reprezentativ sfânt pe care l-a dat acest spațiu hagiografiei răsăritene. Aceasta pentru că, în condițiile în care nu se cunoaște nimic cert despre venerarea sa anterioară, transferul și întâmpinarea solemnă a moaștelor la Suceava, urmate de redactarea și difuzarea hagiografiei sfântului, de celebrarea sa liturgică, de închinarea unor lăcașuri de cult în numele lui, de crearea unei iconografii specifice și, mai ales, a unor ample cicluri martiriologice dedicate acestuia în arta monumentală - tot atâtea etape ale procesului de recunoaștere formală a sfințeniei și cristalizare a unui cult în lumea bizantină - sunt toate de sorginte autohtonă în ceea ce-l privește pe Sf. Ioan cel Nou. Prin urmare, se poate considera pe bună dreptate că oficializarea, articularea și răspândirea ulterioară a cultului său sunt o creație locală, opera Bisericii moldovenești și expresie identitară a acesteia.

Fiind vorba despre un sfânt ce nu aparținea calendarului bizantino-slav și ale cărui moaște nu se bucurau de un prestigiu larg, implicarea directă a autorităților politice și ecleziastice în implementarea și încurajarea noii devoțiuni sugerează adoptarea deliberată a unui cult cu caracter oficial, introdus de sus în jos în practica religioasă a moldovenilor și

investit încă de la început cu semnificații speciale atât pentru domnie, cât și pentru Biserică. Dacă eforturile lor concertate au fost decisive în sensul „împământenirii” unui neomartir cvasi-anonim la momentul respectiv, evoluția succesivă a cultului lasă să se întrevadă că el a început să se bucure treptat de susținere populară, ajungând să suscite un viu interes devoțional chiar și după ce și-a pierdut principalii promotori. În durata sa lungă, aceasta este așadar istoria de succes a adoptării unui cult recent, a oficializării și naturalizării lui în Moldova și, finalmente, a transformării lui lente dintr-un cult oficial cu puternice implicații ideologice, într-unul cu mare putere de atracție pentru publicul larg.

Investigarea acestor procese complexe, așa cum se reflectă ele în retorica ecleziastică oficială, de-a lungul primelor secole ale venerării sfântului Ioan cel Nou în Moldova a constituit subiectul general al demersului de față. Interesul său specific de cercetare a constat însă în explorarea dimensiunii iconografice a acestui discurs, mai precis a conturării treptate a profilului său de sfințenie și a semnificării lui cu implicații politice și religioase prin intermediul imaginilor. Pentru aceasta, s-a recurs la repertorierea și la discutarea tuturor reprezentărilor iconografice cunoscute ale lui Ioan cel Nou în diferitele medii de expresie ale artei bisericești din Moldova secolelor XV-XVII (orfervărie, icoană pictată pe lemn, miniatură și ferecătură de manuscris și, mai ales, frescă monumentală) și chiar la identificare unora neseemnate până acum în literatura de specialitate. Patronate în covârșitoare măsură de către înaltul cler, ele constituie componenta vizuală a discursului ecleziastic referitor la Sf. Ioan și la cinstirea cuvenită acestuia. Considerate drept componente ale aceluiași efort de *inventio* (în sens medieval) și promovare a sfântului, imaginile au fost abordate în cadrul acestei cercetări ca surse de primă mână în reconstituirea unei viziuni mai coerente asupra formării, evoluției și semnificațiilor atribuite venerării lui Ioan cel Nou în Moldova. Relevanța unui astfel de demers este cu atât mai justificată, cu cât istoriografia anterioară nu luase niciodată în considerare întreg corpusul vizual al reprezentărilor acestuia și, mai mult, ele nu fuseseră niciodată analizate sistematic în relație cu evoluția cultului său în epocă.

Intervalul cronologic avut în vedere acoperă faza medievală și premodernă a cultului, cea a articulării sale liturgice și devoționale. Inaugurată de momentul cheie al aducerii și întâmpinării rituale a moaștelor din anul 1415 și încheindu-se, oarecum simetric, cu plecarea lor din țară în anul 1686, prilejuită de fuga în refugiul polonez a mitropolitului Dosoftei, acesta este perioada forjării devoțiunii locale față de Ioan cel Nou și a venerării lui ca ocrotitor al țării, în strânsă legătură cu prezența neîntreruptă și cinstirea relicvelor sale la Suceava. Cu toate acestea, evoluția cultului în intervalul precizat nu este nici liniară, nici lesne de reconstituit. Dificultatea se datorează în primul rând parcimoniei descurajante a izvoarelor

documentare sau narrative păstrate. În ceea ce le privește pe acestea din urmă, pentru primele două secole după aducerea moaștelor lui Ioan cel Nou în Moldova dispunem doar de sursele hagiografice (redacțiile în limba slavonă ale *Muceniei Sf. Ioan cel Nou*) și de cele liturgice (slujba, panegiricul și imnul liturgic) păstrate în manuscrise slave de proveniență locală. Cronicile interne de secol XV-XVI (nici măcar cele scrise de reprezentanți ai clerului) nu pomenesc nimic despre Sf. Ioan cel Nou, relatări sau colecții de miracole nu se cunosc, iar în actele domnești care s-au păstrat abia dacă se găsește câte o referire marginală la acesta. Nici în ceea ce privește alți indicatori ai cultului, nu dispunem de prea multe date: între puținele lăcașuri de cult închinat lui Ioan cel Nou în epocă, doar două și-au păstrat pisaniile originale, iar dintre raclele din vechime, numai cea din argint aurit s-a păstrat în condiții destul de bune, însă lipsită de orice inscripție dedicatorie. În fine, nici în legătură cu amenajarea sanctuarului sfântului la Suceava nu se pot face decât speculații, din moment ce biserica veche a Mirăuților nu mai există, iar în cea adăpostește moaștele până în zilele noastre, amplasare lor inițială a fost cu totul alta.

Abia începând cu primele decenii ale secolului al XVII-lea, pe fondul unei revigorări fără precedent a cultului, numele lui Ioan cel Nou începe să se regăsească răzleț în acte de danie sau de întărire emise de cancelaria domnească. Tot de atunci datează alte câteva mărturii narative referitoare la momentul aducerii moaștelor la Suceava sau al venerării lor în catedrala mitropolitană, precum și cea dintâi relatare mai extinsă a unor minuni locale ale sfântului, cuprinsă în însemnările manuscrise ale lui Petru Movilă. Însă nici frecvența, nici informațiile transmise de astfel de surse nu sunt în sine suficiente pentru reconstituirea mai fină a diferitelor aspecte legate de evoluția sau implicațiile mai profunde ale venerării de care s-a bucurat mucenicul în Moldova.

Din fericire, mărturiile iconografice referitoare la Sf. Ioan cel Nou compensează aceste lipsuri. Începând cu decorația fragmentară a celor două racle medievale destinate păstrării și expunerii moaștelor, continuând apoi cu reprezentările iconice sau devoționale ale mucenicului în pictura bisericească sau în ilustrația de carte și culminând cu marile cicluri monumentale de secol XVI, ele acoperă practic întreg intervalul cronologic vizat, constituind totodată categoria privilegiată și cea mai consistentă de izvoare pe care se bazează analiza de față. Mai mult decât atât, printr-o fericită ilustrare a legii compensației, cele mai numeroase și consistente figurări iconografice ale sfântului provin din primele două veacuri ale venerării sale în Moldova, acoperind așadar tocmai acea fază a cultului cel mai slab reflectată în alte categorii de surse.

Nucleul demersului nostru analitic, care a determinat și structura lucrării, a constatat în juxtapunerea constructului hagiografic dedicat Sf. Ioan, așa cum se reflectă el în sursele narrative și cele liturgice, cu cel schițat la nivelul retoricii vizuale, în ideea de a urmări punctele de interferență, diferențele specifice și determinările reciproce între ele. Opțiunea de a nu discuta în succesiune cronologică etapele conturării profilului său de sfințenie, ci în funcție de forma de expresie în care a fost el schițat și promovat, a servit unui dublu scop. Mai întâi, ea a făcut posibilă identificarea și investigarea tuturor reprezentărilor sfântului în arta medievală moldovenească, ceea ce a facilitat, la rândul său, radiografierea evoluției lor ansamblu. Numai prin examinarea serială a acestor imagini s-a putut urmări cum s-a conturat treptat noua devoțiune la nivelul discursului iconografic și cum s-a modificat de-a lungul timpului constructul hagiografic inițial. Nu în ultimul rând, numai așa s-a putut scoate cel mai bine în lumină aportul decisiv al mărturiei vizuale la reconstituirea istoriei și a implicațiilor cultului Sf. Ioan cel Nou în intervalul cronologic avut în vedere.

Un prim pas în desfășurarea argumentului a constatat în evaluarea atentă a momentului fondator al cultului și a semnificării lui inițiale. A urmat apoi investigarea modului în care s-a articulat treptat noua devoțiune la nivelul literaturii hagiografice și liturgice, începând cu textul primar de secol XV păstrat în copia lui Gavril Uric de la Neamț și culminând cu prima versiune în limba română a *Muceniei Sf. Ioan cel Nou*, inclusă în *Cazania* lui Varlaam. La capătul acestui demers, imaginea care s-a putut desprinde ignorând aportul mărturiilor vizuale, era cea a unui cult aproape inert pentru primele două sute de ani după adoptarea sa în Moldova, în ciuda rolului special al mucenicului de protector oficial al țării. Cât despre modul în care hagiografia sfântului a traversat întreg intervalul cronologic avut în vedere, compararea prototipului textual de secol XV cu versiunea inclusă în *Cazania* lui Varlaam, a arătat că profilul inițial de sfințenie al Sf. Ioan se transmisese aproape nealterat, cu câteva diferențe ce țineau de aducerea la zi a coordonatelor istorico-geografice ale *Muceniei*. El se conforma tipologiei neo-martiriale clasice, cu o sesizabilă nuanță polemică în raport cu catolicismul și doar cu sugerarea virtuților taumaturgice ale moaștelor. Complementar discursului hagiografic oficial și aparent fără vreo continuitate cu acesta, singurele relatări păstrate ale minunilor mucenicului înfățișau în schimb un sfânt dinamic și chiar vindicativ, a cărui venerare se fundamenta pe cinstirea cuvenită a moaștelor sale de la Suceava și a cărui funcție principală era cea de revelator al dreptei credințe și de apărător al Ortodoxiei în confruntările confesionale.

Inventarierea, contextualizarea, analiza individuală și comparativă a tuturor reprezentărilor sfântului în arta medievală moldovenească au completat și au rafinat nesperat

de mult imaginea expusă de mai sus. Ele s-au regăsit în ultimul și cel mai consistent capitol al lucrării al lucrării de față, mai întâi sub forma unei succesiuni de patrusprezece studii de caz care au scos în lumină diversitatea iconografiei în discuție, precum și semnificațiile complexe cu care fuseseră investite aceste imagini de către comanditarii lor, apoi într-o viziune de sinteză asupra evoluției reprezentărilor sfântului Ioan și a impactului lor asupra cultului. S-au putut reliefa fazele succesive ale conturării unui profilul de sfințenie mai complex la nivelul discursului iconografic, punându-se magistral în lumină, chiar și acolo unde alte tipuri de surse tac, schimbările de accent în ceea ce privește funcțiile asociate acestuia în diferitele momente ale evoluției cultului. Numai prin apelul la imagine s-a putut discerne transformarea profilului în discuție, de la afirmarea apartenenței neechivoce la categoria mucenicilor întru credință, la exploatarea funcției intercesoriale a sfântului, apoi a celei apotropaice în calitate de protector militar al țării și al puterii domnești și, în fine, la cea de revelator al dreptei credințe, în contextul provocărilor confesionale cu care se confrunta Biserica Moldovei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Mai mult decât o completare strict necesară la reconstituirea fazei medievale și premoderne a venerării de care s-a bucurat Ioan cel Nou în Moldova, analiza imaginilor s-a dovedit astfel a fi modalitatea privilegiată de a detecta mai fin dinamica internă a dezvoltării cultului său și a semnificării lui graduale cu simbolism politic și religios.